

התורה אצלך שלום לכם את אלקה מקייא לפני פוא קום ה' מקדול קמקרא
מהדורת יפה

תַּנַּא דְּבִי אֱלֹהֵי הוּ המבואר

סדר אליהו רבא

פרקים א - טז

עם ביאור משולב

פנינים יקרים

מסורת המדרש ושינויי נוסחאות

נוסחה ישנה

מבוא מקיף

יוצא לאור על ידי מכון "אור לישרים"
שנת תשע"ט לפ"ק

מסורת המדרש

מלמד שנתן לו הקב"ה גירושין כאשה. ב"ר כא ח, שמו"ד א לב. עיין ילקוט בראשית רמז לד, וב"ר ט ט ובנסמן שם.

יחזיק

הכרובים קדמו לב"ר מעשה בראשית וכו', המתהפכת זו גיהנם. ב"ר כא ט, עיי"ש.

פרק א

וַיִּגְרַשׁ אֶת הָאָדָם (בראשית ג כד), מִלְמַד שְׁנַתָּן לֹא הִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא גִירוּשֵׁין כְּאִשָּׁה.

וַיִּשְׁכַּח מִקְדָּם לָגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרוּבִים (שם), מִלְמַד שֶׁהַכְּרוּבִים

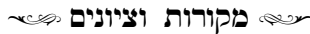
פרק א

מדרש 'תנא דבי אליהו' פותח בדרשה על הפסוק 'ויגרש את האדם' (בראשית ג כד) שנאמר על אדם הראשון לאחר שחטא^א, ולאחר מכן מתאר את דרכו של הקב"ה בעולם שהוא מעביר את העונות מלפניו ואינו זוכרם, ושבאחרית הימים יזכור ה' רק את התורה והמעשים טובים שעשו בני האדם, ובדרך זו דורש את הפסוק 'גלמי ראו עיניך' וגו' (תהלים קלט טו). לאחר מכן דורש את המשך הפסוק (תהלים שם) 'מים יוצרו ולו אחד בהם' על שבת, על יום הכיפורים ועל מלחמת גוג ומגוג. ומסיים במה שראה איך הרשעים חיים בשלוח בעולם הזה, ובייחוד שהיה לו בזה עם כומר עובד עבודה זרה.

גירוש האדם מגן עדן לאחר שחטא

מִלְמַד שְׁאֵף נָתַן לֹא הִקְדוּשׁ בְּרוּךְ הוּא שֵׁטֶר שֶׁל גִּירוּשֵׁין כְּאִשָּׁה^ב שֶׁהוּא דָּבָר הַכּוֹרֵת בֵּינוּ לְבִינָה, כִּךְ גַּם כֵּרַת ה' אֶת הַקֶּשֶׁר וּבְרִית הָאֵהָבָה שֶׁהָיוּ בִּינֵיהֶם^ג.
עוֹד נֹאמֵר שֶׁם (נְהַמְטָן הַפְּסוּק): 'וַיִּשְׁכַּח מִקְדָּם לָגַן עֵדֶן אֶת הַכְּרוּבִים', וְהַכְּרוּבִים הֵם מְלֹאכֵי חֲבֵלָה^ד, וְנִדְרַשׁ 'מִקְדָּם' לְשׁוֹן קְדִימָה - מִלְמַד שֶׁהַכְּרוּבִים

לאחר שנכשל אדם הראשון בחטא ואכל מעץ הדעת, נאמר בתורה (בלשון ג כג) 'וישלקהו ה' אֱלֹהִים מִגֵּן עֵדֶן לְעֵבֶד אֶת הָאָדָמָה אֲשֶׁר לָקַח מִשָּׁם', ומיד לאחר מכן (פסוק ד) נאמר שוב 'וַיִּגְרַשׁ אֶת הָאָדָם', ומייתור לשון זה נדרש שלא רק ששילחו מגן עדן, אלא

מקורות וצייונים

מבדילים בינו ובין הקב"ה ולא יוכל לעבדו כראוי. וזהו מה שאמר שאדם הראשון לאחר החטא נתן לו הקב"ה דבר הכורת ביניהם, כדי להורות שלאחר החטא צריך להתחרט ולעשות תשובה כדי להתקרב שוב.
ובמאורי אש (אות ב) האריך לבאר, שכמו באשה המתגרשת מלבד עצם הגירושין הבעל גם נותן לה גט שהוא דבר הכורת בינו לבינה, כך גם באדם הראשון לאחר ששילחו הקב"ה מגן עדן אף ירד למדרגה אחרת, וכמו שאמרו במדרש (במדב"ר יא ג, שהש"ר פ"ג ו ח): עד שלא חטא אדם הראשון היה שומע הקול אימירון, משחטא היה שומע את הקול אנריון [כלומר, שלא היה שומע את קול הנבואה אלא קול הברה]. שלאחר החטא נשתקע בתענוגות הגוף ושוב לא היה יכול עוד לעלות שוב למדרגתו הראשונה [וראה עוד במורה נבוכים להרמב"ם (ח"א פ"ב) מה שהאריך בדבר], וזה שניטל ממנו השכל האלהי שהיה חופף עליו, זה היה הדבר הכורת שניתן לו שלא יחזור שוב למה שהיה קודם החטא. וראה שם מה שהאריך הרבה בדבר.
ד. רש"י (בראשית שם).

א. כתב הרוקח (בהקדמה), שכל מחבר צריך לרמוז את שמו בתחילת הספר, וציון שספר תנא דבי אליהו מתחיל בתיבת 'ויגרש' שהוא בגימטריא 'תנא דבי אליהו'. וראה שם עוד.
ב. וכעין זה אמרו במדרש (ב"ר ט ט): ודנתי אותו בשילוחין ובגירושין וכו', בשילוחין שנאמר 'וישלקהו ה' אֱלֹהִים מִגֵּן עֵדֶן' וכו', בגירושין דכתיב 'ויגרש את האדם'. ועוד מצאנו במדרש (שמו"ד א לב) לגבי בנות יתרו שנאמר בהן (שמות ב) 'ויבאו הרעים ויגרשו', שנידוהו וגרשו בנותיו כאשה גרושה, כענין שנאמר באדם הראשון 'ויגרש את האדם'. ופירש במתנות כהונה (שמו"ר שם) שגירש הקב"ה את אדם הראשון מגן עדן כדין אשה גרושה שאינה רשאית לדור בשכונתו (ראה כתובות כז: ש"ע אה"ע"ז ס"ו ק"ט ס"ז).
ג. אלשיך (בראשית שם), והוסיף, שהוא על דרך שנאמר (ישעיה נט ב) 'עוֹנְתֵיכֶם הָיוּ מִבְּדָלִים בֵּינְכֶם לְבֵין אֱלֹהִים'. וכתב בטובי חיים (אות א) שלכן התחיל המדרש במאמר זה, כדי להורות למי שרוצה לעבוד את הקב"ה שיש לו בתחילה לשוב בתשובה שלימה על עוונותיו, ורק לאחר מכן יוכל לעבוד את הקב"ה, שאם לא יעשה כן העונות

יקרים פנינים

ולכאורה יש לדקדק, הן אמת שנכון שהספר יתחיל בשם המחבר, אבל למה מצא התנא דבי אליהו בויגרש דייקא רמז לשמו, וי"ל דהנה ידוע מה שכתבו הספה"ק אילו לא היה אדם הראשון חוטא בעץ הדעת והיה נשאר בגן עדן, אז היה כל תעלומות החכמה והמדע וסודות התורה גלויים לו ולדורות הבאים אחריו, אבל היות שחטא ונגרש מגן עדן מקום הקדושה, נסתמו ממנו מעיני החכמה, וכן מדורות הבאים אחריו, כי הדורות היו בכח נכללים בו כמובן.

וַיִּגְרַשׁ
כתב הרב רבי אליעזר מגרמיזא בספר הרוקח כל אדם צריך לרשום שמו בספרו, כמו תנא דבי אליהו מתחיל 'ויגרש' בגימטריא 'תנא דבי אליהו'. ומדרש תדשא מתחיל 'תדשא' בגימטריא 'זה רבי פנחס בן יאיר', ומדרש פרקי רבי אליעזר מתחיל 'מי ימלא גבורות ה' (תהלים קו ב) בגימטריא 'אליעזר בן הורקנוס', וסדר עולם מתחיל מאדם בגימטריא 'יוסי' עם הכולל [וכן הוזהר הקדוש מתחיל 'ברישי' אותיות 'רשב"י']].

פנינים יקרים

בתורה ובמצוות, ועושה השליחות רק לקיים רצון הבורא, כמו מלאך שכל מעשיו הם רק בתורת שליחות. אמנם לאחר החטא, ירד ממדרגה זו, וצריך האדם למצוות כדי לתקן את עצמו. והנה ידוע דזכר הוא בחינת 'משפיע', ואשה היא בחינת 'מקבל' (תיקון"ז תיקון כ"ה פט), ואם כן לאחר החטא נעשה האדם כאשה, שצריך לקבל תיקון לעצמו, וזהו שנתן לו גירושין כאשה, אבל המלאכים נשארו כמקדם, וזהו שנאמר בהם 'וישכן מקדם לך עדן את הכרובים', שנשארו הכרובים כמו מקודם במדרגתם הגבוהה. (באר ישראל)

וַיִּגְרַשׁ אֱת הָאָדָם מִגַּן־עֵדֶן אֶת הַכְּרוּבִים, מִלְּמַד שְׁהַכְּרוּבִים קָרְמוּ לְכָל מַעֲשֵׂה בְּרָאשִׁית

הדיקדוקים רבו, אחד הלא כתוב 'וישכן' אחר ענין הגן, שנראה בעליל שמעשה זה ד'וישכן' היה אחר מעשה גרישת האדם מהגן, וממילא הגן קודם. גם מה לימוד הוא זה לאדם... **ובעזרת** ה' יתברך הבנתי מעט מדבריהם הקדושים, תהלה לאל יתברך, כי ידוע שכל הבריאה היתה בעבור האדם, וגם הגן עדן הוא על לעתיד, שהשם יתברך משתעשע עם בני ישראל, וכן היה קודם החטא, ומלאכים הם ענין מיוחד, שעבודתם תמידי כפי שליחותם בענין רוחני, אבל אינם לצורך האדם, כן נראה לי ואם שגיתי ה' יכפר.

וענין הקדמת הבריאה, וודאי אין הפירוש על הקדמת הזמן, רק שחשיבות הדבר יותר, כיון שנברא מקודם, ובאמת הגן עדן נברא קודם המלאכים, כי ענין הגן עדן היה קודם במעלה למלאכים, כי הם לצורך בני ישראל שהם עיקר כוונת הבריאה, וכן היה מקודם כמו שיהיה לעתיד להיות קיום ישראל בגן עדן. אולם אחר קילקול אדם שנטרד משם, ממילא גרם קילקולו להיות המלאכים קודמים במעלה להגן עדן ולכל מעשה בראשית, אף שהם לצורך ישראל, כיון שזה הגן עדן יהיה רק לעתיד, אבל קודם זמן זה, הכרובים בעבודתם יותר מהגן עדן וקודמים במעלה. (שפת אמת ליקוטים, תנא דבי אליהו)

ומה שאמרו רז"ל שנבראו המלאכים בשני או בחמישי וכו', מתרץ שם באריכות (הקוקין דנורא) דקאי על שאר המלאכים עי"ש... דכל האי חששא שלא נבראו המלאכים ביום הראשון כדי שלא יאמרו שסייעו במעשה בראשית (ב"ר ג ח), לא היה אלא בשביל האומות העולם, שכל השגתם מצד החקירה רק באותן המלאכים שרי מערכת השמים ותעו בהנהגת האמצעים, ומעתה אם היה בריאת המלאכים ביום הראשון, היו תולים גם הבריאה בהתמצעות האמצעים כנ"ל...

אבל הכרובים וחיות הקודש ומלאכים החשובים, שלא יושג מצד החקירה ואין לאומות העולם השגה בהם, אלא לנו בני ישראל עם קרובו, שיש לנו ידיעה זו מצד התורה"ק והקבלה אשר מסר לנו רזי סודותיו, וליתא להך חששא שיאמרו דסייעו במעשה בראשית כקושית הי"פ"ה הנ"ל, דכיון שמאמינים שהיה בידו יתברך לברוא את המלאכים, א"א לטעות עוד לאמר כי היה צריך להם שיושיעו אותו במלאכתו. (דברי יואל, בראשית)

הנה איתא בספרים הקדושים שאם אדם עוסק בחכמת הקבלה ובפרט במעשי בראשית ואין ראוי לכך, רשות ניתנה להחיצונים שיטמאו אותו כדי שלא יכנס אל הקודש, ולשון 'קדם' הוא כמו שומר הפתח שהוא קודם לראות פניו מראית השר, והנה

והנה התנא דבי אליהו חיבר רב ענן, כמו דאיתא (כתובות קו), רב ענן הוה רגיל אליהו דאתי גביה, והוה תני ליה הסדר דאליהו וכו' והיינו דאמרין סדר אליהו רבא וסדר אליהו זוטא. ומעתה לולא שהיה גירוש אדם הראשון מגן עדן, לא היה צריך רב ענן לאליהו שילמוד עמו ויגלה לו סודות התורה, כי בלא"ה היו הסודות התורה גלויים לכל.

ואם כן ממילא שפיר מתחיל חיבורו בקרא ד'ויגרש את האדם' וגו' דייקא, להורות שרק מחמת שגירש ה' את האדם מגן עדן ונתן לו גירושין כאשה, שאינה דבוקה עוד לבעלה לידע מטמנותיו וסודיו, נתהוה התנא דבי אליהו, שאליהו היה מוכרח ללמוד עמו ולגלות לו הסודות התורה. (לחם אשר, פרשת בראשית)

וַיִּגְרַשׁ אֱת הָאָדָם מִגַּן־עֵדֶן לֹא הִקְבִּיחַ גִּירוּשֵׁין בְּאִשָּׁה

שכיון שחטא בהיותו בגן עדן דבוק בהשם יתברך, היה הקילקול גם בדברים עליונים, ולכך כיון שעל ידי חטאו נולד היצר הרע, אם קילקל עוד חס ושלום בהיותו בגן עדן מקום הקודש הגבוה, היה החטא גדול מאד. וגם לפי גדולתו שהיה, היה יצרו גדול כמו שאמרו ז"ל (סוכה נב.) כל הגדול מחבירו יצרו גדול כו', לכך גירשו מדביקות זה כדי שלא יגרום החטא רק בדברים גשמיים ולא במקום גבוה כזה...

לזאת אמר שנתן לו גירושין כאשה, היינו כמו האשה שאין הבעל מגרשה רק מדביקותה בו שלא תהיה עוד אשתו, וכמו שכתוב (דברים כד א) 'והיה אם לא תמצא חן כו', והשם יתברך שמצותיו ישרים צוה כן כדי שלא תהיה דבוק בו בשנאתו אותה, ומוטב שלא תהיה דבוק כלל, מזה שתהיה בשנאה כמו שהיתה דבוקה בו...

ומתנה גדולה היה זה מהשם יתברך להחיות כל באי עולם מיוצאי חלציו, ולימוד לדורות הוא שהשם יתברך נתן גירושין לבריותיו כאשה, שאם יחטיאו יגרשו מדביקותם וידעו שמורחקין מהשם יתברך, אבל ישראל להם עוד מקום להתקיים... כמו שלום בין איש לאשתו אחר השנאה שגדול מקודם, והשם יתברך נתן ענין זה בעולם לדורות, וזה הלימוד לבני ישראל לידע איך להתקיים אחר החטא. (שפת אמת ליקוטים, תנא דבי אליהו)

ולפי שאדם הראשון הבין הצינוי שאמר לו הקב"ה (בראשית ב יז) 'כי ביום אכלך ממנו' וכו', וסבר שאין העונש מיתה רק באם בעצמו יקח מן העץ ויאכל, לזה אמר התנצלות (שם ג יב) 'האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי', ולא אני לקחתי בעצמי, לכך 'ואוכל' (שם).

אמנם אפילו הכי נענש, כי הוא בעצמו אמר (שם ב כג) 'זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי' והוה ליה כאלו לקח בעצמו, לכך נתן לו גירושין כאשה, כי הם כחד חשיבו, כמו דאת אמר (שם פסוק כד) 'והיו לבשר אחד', והבן היטב.

(ישועות ישראל, תנא דבי אליהו אות א)

מִלְּמַד שְׁנָתָן לֹא הִקְבִּיחַ גִּירוּשֵׁין בְּאִשָּׁה וכו', מִלְּמַד שְׁהַכְּרוּבִים קָרְמוּ לְכָל מַעֲשֵׂה בְּרָאשִׁית

יש להבין לענין מה נמשל האדם לאחר החטא לאשה, ומה המשך הדברים הדכרובים קדמו לכל מעשה בראשית.

יש לבאר, על פי מה שאיתא (שפת אמת ויקרא, תרל"ז) שה' יתברך ברא מתחילה את האדם כמלאך, שהוא מתוקן בלי חיסרון, ואין צריך לבוא אל השלימות על ידי שיתקן עצמו

מסורת המדרש
דרך ארץ קדמה
לתורה. ויק"ר ט ג,
וש"נ

קְדָמוֹ לְכָל מַעֲשֵׂה בְּרֵאשִׁית 'וְאֵת לְהַט הַחֶרֶב הַמַּתְהַפֶּכֶת'
(שם) זו גִּיהֶנֶם, 'לְשֹׁמֵר אֶת דְּרָךְ' (שם) זו דְּרָךְ אֶרֶץ. 'עֵץ
הַחַיִּים' (שם), מְלַמֵּד שְׁדָרְךְ אֶרֶץ קְדָמָה לְעֵץ הַחַיִּים^א,

ביאור

קדם לגן עדן ולכל מעשה בראשית^ט. 'לְשֹׁמֵר אֶת
דְּרָךְ' - זו דְּרָךְ אֶרֶץ - כלומר, משא ומתן ושאר
צרכי האדם, 'עֵץ הַחַיִּים', מְלַמֵּד שְׁדָרְךְ אֶרֶץ
קְדָמָה לְעֵץ הַחַיִּים, שהרי הקדים וכתב 'דרך' ואחר
כן 'עץ החיים'^א,

מקורות וציטוטים

ו'מקדם' פירושו ממזרח, כלומר ממזרחו של גן עדן.
ת. וכן אמרו במדרש (ב"ר נא ט) ש'להט החרב המתהפכת' זו הגיהנם,
ושם נוסף שהוא קרוי כן מפני שאש הגיהנם מתהפכת על האדם
ומלהטתו מראשו ועד רגליו, וכמו שנאמר (מלאכי ג יט) 'כִּי הִנֵּה הַיּוֹם בָּא
בְּעָר פְּתוּר וְהָיָה כָּל יְדָיִם נִקְלָ עֹשֶׂה וְרַשְׁעָה קָשָׁ וְלֹהֵט אֶתֶּם הַיּוֹם הַבֹּא'
וגו'. ובדעת זקנים (בראשית שם) פירשו: זו גיהנם - המתהפכת מחמין
לצונן, ומצונן לחמין, על הרשעים.
ט. וביאר בזקוקין דנורא (אות א), שהטעם שקדמו הכרובים והגיהנם
למעשה בראשית הוא על פי מה שממשיך לפרש את המשך הפסוק
'לְשֹׁמֵר אֶת דְּרָךְ עֵץ הַחַיִּים', 'דרך' זו דרך ארץ ועץ החיים' זה תורה,
ולכן הקדים להם הכרובים שהם מלאכי החבלה והגיהנם, שהפחד
מפני מלאכי החבלה והגיהנם מביא את האדם לשמור על דרך ארץ
והתורה.
י. דרך חיים למהר"ל (אבות פ"ג מ"ז). וכן כתב בזקוקין דנורא (שם), שהוא
כמו 'קְדָמוֹ לְכָל הַמַּעֲשֵׂה' (בראשית יט לא) שנאמר בבנות לוט. אמנם בסוף
דבריו כתב שעיקר הכוונה הוא על המצוות המתחייבות מצד השכל
כאיסור רציחה וגניבה, וגם הם מוכרחים ליישוב העולם. וכן פירש
במענה אליהו (אות ד), ובמאורי אש (אות ה) פירשו על הפרנסה, ושהוא
כולל גם המדות הטובות והישרות. וכן פירש בתוספות בן יחיאל (אות
ב) על הפרנסה, וכמו ששנינו (אבות פ"ב מ"ב): יפה תלמוד תורה עם דרך
ארץ, ופירשו רש"י ושאר מפרשים שהכוונה על משא ומתן ופרנסה.
ובשפת אמת (ליקוטים) וטובי חיים (אות ד) כתבו שעיקר הכוונה הוא על
מדות טובות וישרות.
יא. ויק"ר (ט ג). וביפה תואר (שם) הוסיף לבאר, שהזהיר קודם 'לשמור
את דרך' ורק אחר כך גם את 'עץ החיים', ובשפת אמת (שם) כתב
שהדקדוק הוא מהלשון 'דרך עץ החיים', שהוא הדרך שעל ידו באים
לעץ החיים, ואם כן מוכרח שהוא קודם.

ה. והקשו המפרשים ממה שאמרו חז"ל (ב"ר א ג, ג ח) שלדברי הכל לא
נבראו המלאכים קודם יום שני, כדי שלא יאמרו חס ושלום שהמלאכים
סייעו לה' בבריאת העולם, ואם כן איך דרשו שהכרובים שהם מלאכים
קדמו לעולם. ומשום כך כתב בזקוקין דנורא (אות א) ש'הכרובים' אינם
מלאכי חבלה כדעת רש"י, אלא כמו שפירשו רבינו בחיי והצינוני
(בראשית שם) שהכוונה לאותם כרובים הנזכרים בספר יחזקאל (פרק ט),
והם חיות הקודש שהם נושאים את כסא הכבוד, והם קדמו לבריאת
העולם, שהרי כסא הכבוד הוא גם אחד משבעה דברים שקדמו לעולם
(להלן פרק לא, פסחים נד). ובמאורי אש כתב שיתכן שאכן הדעות חלוקות
בדבר, ואין שני המדרשים מתיישבים זה עם זה. עוד כתב, שאפשר
שהכרובים הם בדרגה גבוהה יותר מהמלאכים, ובהם לא נאמר שלא
נבראו עד יום שני. ובשפת אמת (ליקוטים) כתב על דבריו שהם דוחק,
ולכן ביאר שמה שנדרש שהכרובים קדמו, שהכוונה במעלה וחיובות
ולא בזמן, והאריך עוד בדבר.

ו. וכן הוא בגמרא (פסחים נד). והקשה בתוספות בן יחיאל (אות ב), למה
לא נכללו הכרובים בין הדברים שמנו חז"ל שנבראו קודם בריאת העולם,
ותירץ, שהכרובים אינם בכלל בריאה, והוסיף שכן הוא על דרך הקבלה.
ז. זקוקין דנורא (אות א), ובמענה אליהו (אות ב) פירש שדרשו כן ממה
שנאמר 'הכרובים' בה"א הידיעה, אע"פ שלא נזכרו הכרובים בכל מעשה
בראשית, ומכאן שהכרובים קדמו לכל. וכעין זה כתב בתוספות בן
יחיאל (שם).

ובקול שמוח פירש גם דרשה זו על פי דרכו, שמכיון שהכרובים ולהט
החרב המתהפכת קדמו למעשה בראשית ולבריאת האדם, נמצא שעוד
קודם בריאתו כבר היתה אפשרות החטא בעולם ואף על פי כן נקרא
'אדם', ואם כן גם לאחר שחטא לא הפסיד את שמו.
ועל פי פשוטו פירש רש"י, שה' השכין את מלאכי החבלה מחוץ לגן
עדן, כדי לשמור ולאיים על האדם שלא יחזור וייכנס שוב לגן עדן.

פנינים יקרים

הכרובים הם השדים כמו שפירש רש"י ז"ל בחומש (בראשית ג כד
ב"ה את הכרובים), והם יושבים שערה לטמא את מי שאינו ראוי
ללמוד מעשי בראשית. (רמזי אש)

מְלַמֵּד שְׁדָרְךְ אֶרֶץ קְדָמָה לְכָל מַעֲשֵׂה בְּרֵאשִׁית, 'וְאֵת לְהַט
הַחֶרֶב הַמַּתְהַפֶּכֶת', זו גִּיהֶנֶם
כי ראשי תיבות את הכרובים ואת להט היא שם 'אלוה' והוא

שינויי נוסחאות

א) בדפו"ר: לכל עץ החיים. ובכ"ו: 'לשמור את דרך' זו דרך
ארץ, מלמד שדרך ארץ קדמה לכל, ורק לאחר מכן מביא המשך
הפסוק 'עץ חיים' ושזו תורה. ובמדרש (ויק"ר ט ג) הנוסח הוא:

עשרים וששה דורות קדמה דרך ארץ את התורה. ובנתיבות
עולם למהר"ל (נתיב דרך ארץ פ"א) העתיק: מלמד שקדמה דרך
ארץ לתורה אלפים שנה.

פנינים יקרים

נראה הפירוש הפסוק 'דרך עץ החיים', היינו הדרך שבאין על ידו לעץ החיים, ואם כן מוכח שקדמה לתורה, והיינו שדרך ארץ הכנה לבא לתורה שהוא הדרך שהולכין לתורה.

והפשוט דרך ארץ, לעניות דעתי פירושו המידות שבאדם, להטותן לדרך הישר, וכבר כתב הרב הקדוש הרב חיים ויטל בספר שער הקדושה (חלק א שער ב) שהמידות עיקרם יותר ממצות, עיין שם בשם אליהו ז"ל גם כן, והיינו כנ"ל שאף שתורה ודאי גדולה במעלה לאין קץ, שהרי קודשא בריך הוא ואורייתא כולא חד, מכל מקום כיון שלולי המידות אי אפשר לבוא לתורה ומצות ממילא הרי קודמין. למשל אותיות לשון הקודש, שלולי זה אי אפשר ללמוד, והרי הם יותר עיקרין וקודמין שהן ההקדמות להתורה, ומכל מקום עיקר מעלת התורה גדולה הרבה מהאותיות וכן המידות כנ"ל.

וזהו שאמרו דרך ארץ קדמה לתורה, והיינו לשמור דרך עץ החיים, לשמור דרך התורה שהוא על ידי המידות שהם דרך ארץ כנ"ל. (שפת אמת ליקוטים, תנא דבי אליהו)

ויש לנו להבין מה הוא הנקרא דרך ארץ שצריך להיות קודם לתורה על פי פשוטו, והנראה שדרך ארץ הוא המצות מעשיות שמחייב בהם השכל שאינם מצות השמעיות רק שהשכל מחייב בהם, כגון לא תעשה של גניבה וגזילה ומצות משא ומתן באמונה, וכן כל כיוצא בהם שדרך ארץ והשכל מחייבם, הם נקראים דרך ארץ, ורוב אלו המצות נכלל בלאו של לא תחמוד, כי מי שאינו חומד אינו גונב וגוזל חס ושלום, והחומד יגרום לו חמדתו ותאוותו לעבור על אלו הדברים, ואין זה דרך ארץ והשכל לחמוד ולחטוף חס ושלום מזולתו [והשנית הם מצות שמעיות היינו שמחוייבים אנחנו לעשותם לפי ששמענו מפי הגבורה שצינו לעשותם, כגון ציצית תפילין מזוזה, שאם לא היינו מצווים עליהם אין השכל הפשוט מחייב לעשותם].

והנה הסיבה אל קיום המצות מעשיות, אף שמחייב בהם השכל והדרך ארץ שזכרנו ושלא לחמוד מזולתו, הוא הבטחון באלהים יתברך באמת, כי הבוטח בו לא יצר לו חסרונו ולא יתאוה לשום דבר, כי בטוח באלהים דכל מה דעבד לו לטב... ואמר 'דרך' זו דרך ארץ, רמז לאלו המצות מעשיות שמחייבים השכל והדרך ארץ שזכרנו... שדרך ארץ קדמה לתורה, כלומר שלהתחזק באלו המצות מעשיות של דרך ארץ אשר עיקרם ויסודם הם האמונה והבטחון, צריך להיות קודם לתורה, כי אין אדם יכול לבוא גם כן אל התורה זולת האמונה והבטחון. (כי מי שאין לו אמונה האיך יכול ללמוד לשמה, וכל הלומד תורה צריך להיות שלם במדת הבטחון שהש"ת יזמין לו פרנסתו ולחם חקו). (מנחם ציון, בשלח בהשמטות)

אמר מחותני כבוד הרב הקדוש המקובל מה"ר צבי הירש 'דרך ארץ' בגימטריא 'תפלה'. והכוונה לדעתי לפי זה תפלה קדמה לתורה, כדעת רש"י בברכות (ה) שאפילו ללמוד אסור קודם התפלה. ונראה לי שנקראת התפלה 'דרך ארץ' שהוא דרך של ארץ, עולם הזה. או הארץ העליונה, ונקרא היחודים דרך ארץ כמו שאמרו רבותינו זכרונם לברכה (יומא עד): 'וירא את ענינו' (דברים כו ז) זו פרישות דרך ארץ, והוא מלשון 'דרך גבר בעלמה' (משלי ל ט). והבן. [פירוש, פנימיות התפלה ענינה יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה, לכך נקראת התפלה 'דרך ארץ']. (אגרא דפרקא אות מח)

דוועא ימינא, בסוד ידו של הקב"ה פשוטה תחת כנפי החיות לקבל שבים, ואם לאו, מנשמת אלוה יאבדו, ולכן פירש דהשם יתברך השכין קודם לגן עדן ולמעשה בראשית את הכרובים שהוא תשובה, ואת להט החרב זו גיהנם, לאותן שלא שבו בחייהם. וכל מה דפירשנו בדברי התנא דבי אליהו בפסוק זה, הוא מפורש בתורה בפסוק הזה שאחר כך, באמירת הקב"ה לקין 'הלא אם תיטיב שאת' (בראשית ד ז), דלכאורה קשה, מה לשון 'הלא' דקאמר, דלשון הלא שייך לומר והלא כבר אמרתי לך זה, והיכן מצינו שאמר לו ענין זה. אכן לפי מה דפירשנו דעת התנא דבי אליהו בפסוק 'וישכן', הוא ממש דברים אלו של פסוק זה, והיינו הלא רמזתי לך כבר 'אם תיטיב שאת' דאם תעשה תשובה אמחול לך, 'וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים' דהשם יתברך השכין קודם לגן עדן את מדת התשובה, ואת להט החרב זו גיהנם לאותן שלא שבו בחייהם, וזה מפורש כאן 'ואם לא תיטיב לפתח חטאת רובץ'. (טובי חיים)

'ואת להט החרב המתהפכת, זו גיהנם

פירוש, שגם הגיהנם קודם לקריאת שם האדם, שזה מורה שקריאת שם אדם הוא גם כן אף אם יחטא, והבן. (קול שמחה, בראשית אות יז)

יש לרמוז, שהגיהנם נקרא 'מתהפכת', על שם שביד האדם להפך כח היצר הרע, על ידי התורה שהיא 'עץ החיים', וכמו שכתב בשפת אמת (פרשת נשא תר"מ בשם הזוהר) שהיצר הרע מתהפך על ידי אש התורה כברזל שנתהפך כולו אש ע"ש. וזהו שנקרא כאן הגיהנם בשם 'המתהפכת', רמז שנצרך להפכו למוטב, וכמאמר חכמינו ז"ל (קידושין ז) בראתי יצר הרע בראתי תורה תבלין. (באר ישראל)

'ואת להט החרב המתהפכת, זו גיהנם, לשמור את הדרך וכו'

והענין 'להט החרב כו' לשמור' כו', פשוט על פי מה שכתב המדרש ראה (דב"ר ד א) ובהרבה מקומות שמה' לא בא רע, רק גיהנם וקללות רק כמקל ורצועה כדי שיקיימו רצון השם יתברך, כמו שכתוב (קהלת ג יד) 'והאלהים עשה שיראו מלפניו', אבל אין השם יתברך חפץ בצערן של ישראל חס ושלום, רק גיהנם כדי שיטב האדם ולא יצטרך לעונש כלל.

וזהו שאמרו 'להט' כו' זו גיהנם, 'לשמור' כו', שקודם חטאו היה האדם מוכן לתורה ומצוות בלי דרך ארץ כלל, שלא היה יצר הרע, והיה טבע מידות האדם טובים ומוכנים לעבודת השם יתברך, ולכך באמת תורה קדמה אלפים שנה קודם בריאת העולם, רק אחר שקילקל ובא יצר הרע ועירוב טוב ורע, לזאת צריכין זיכור המידות ולכך ברא הגיהנם, והיינו ענין שכר ועונש כדי שישמור את דרך כו', והיינו כנ"ל שהאדם יתקן מידותיו שהוא הדרך לבוא להתורה כנ"ל.

(שפת אמת ליקוטים, תנא דבי אליהו)

מלמד שדרך ארץ נקמה לעץ חיים, ואין עץ חיים אלא תורה

ענין דרך ארץ קדמה לתורה, היינו, שהוא הקדמה לתורה, דכמו הקדמת כל ספר הוא לידע מהות הספר, כמו כן מתוך התנהגות הדרך ארץ של אדם ניכר מהות תורתו.

(אהל תורה-קוצק, בראשית אות ז)

וְאִין 'עֵץ חַיִּים' אֶלְא תוֹרָה, שְׁנַאמַר (משלי ג יח) 'עֵץ חַיִּים
הִיא לְמַחְזִיקִים בָּהּ'.

בְּרוּךְ הַמָּקוֹם בְּרוּךְ הוּא, שְׁמַכִּיר בְּרֵאשׁ מַה שְׁיִהְיֶה בְּסוּף^א,
וּמַגִּיד מִרְאשִׁית אַחֲרִית, מְקַדֵּם אֲשֶׁר נַעֲשֶׂה^ב, וְיוֹדֵעַ מַה
שְׁנַעֲשֶׂה וּמַה שְׁעֵתִיד לַעֲשׂוֹת, וְצוֹפֵה לְטוֹבָה וְאִינוֹ צוֹפֵה לְרָעָה,
ב א.

מסורת המדרש
אין עץ חיים אלא
תורה. ברכות לב:
ערכין טו: ירושלמי
תענית פ"א ה"א, ב"ר
יב ו וש"נ.
שמכיר בראש מה
שיהיה בסוף וכו'.
להלן בסוף הפרק.
וצופה לטובה ואינו
צופה לרעה. שמו"ר
ב א.

ביאור

לעולם כמו שנאמר (מִיכָה ז יח) 'מי אל כמוך נושא עון ועובר על
פשע'. וגם לעתיד לבוא לא יזכור הקב"ה אלא מעשיהם הטובים
של ישראל ולא עוונותיהם, ונלמד מהפסוק 'גלמי ראו עיניך'
(תהלים קלט טז).

וְאִין 'עֵץ חַיִּים' אֶלְא תוֹרָה^א, שְׁהָרִי עַל הַתּוֹרָה
נְאֻמַר (משלי ג יח) 'עֵץ חַיִּים הִיא לְמַחְזִיקִים בָּהּ'^ב,
ונמצא שדרך ארץ קדמה לתורה^ג.

דרך ה' למחזיק עינו

ה' צפה כבר מתחילת הבריאה שבני אדם עתידים לחטוא,
ולכן כדי שיתקיים העולם הרי הוא מוחל לעוונותיהם ואינו
זוכרם, וכך עשה מיד לאחר שחטאו ישראל בעגל, וכך דרכו

בְּרוּךְ הַמָּקוֹם בְּרוּךְ הוּא^{טו}, שְׁכַבֵּר מִכִּיר
בְּרֵאשׁ מַה שְׁיִהְיֶה בְּסוּף^א, וּמַגִּיד כְּבֵר מִרְאשִׁית
[מתחילת הדבר] מה שעתידי להיות באַחֲרִית
[בסופו], ואף מגיד דבר מְקַדֵּם [עוד לפני] אֲשֶׁר

מקורות וציטוטים

האומר כאן אלו המצוות השכליות, שהן קודמות לתורה, שמקודם צריך
לקיים מצוות אלו הנצרכות לקיום העולם, ורק לאחר מכן אפשר לקבל
את התורה שהיא חכמה אלהית.
ובתוספות בן יחיאל (שם) פירש לפי דרכו ש'דרך ארץ' מוסב על
הפרנסה, שדרך ארץ קודמת לתורה על פי מה ששינונו (אבות פ"ב מ"ב)
'פה תלמוד תורה עם דרך ארץ וכו', וכל תורה שאין עמה מלאכה
סופה בטלה' (והוסיף, שכל עוד שהיה האדם בגן עדן לא היה צריך
לדאוג לפרנסה כלל, ולכן רק לאחר שגורש נאמר 'לשמור את דרך עץ
החיים' שהיה צריך להכין לו את אופן הפרנסה).
ובשפת אמת (ליקוטים) ובטובי חיים (אות ה) כתבו לפי מה שפירשו
שדרך ארץ הוא המדות הטובות, שדרך ארץ קדמה לתורה מפני שרק
על ידי מדות טובות אפשר להגיע לקנין התורה [ראה מש"כ רבינו יונה
(אבות פ"ג מ"ז)], שלעולם אין התורה שוכנת בגוף שאינו בעל מדות
טובות, וכך מבואר בספר שערי קדושה (ח"א שער ג) בשם אליהו הנביא],
ונמצא שקנין המדות קודם לקנין התורה.
וכתב במאורי אש (אות ו), שלשני הפירושים האחרונים אין הכוונה
שדרך ארץ קדמה לתורה במעלה וחשיבות, אלא שקודמת היא בזמן
משום שהיא ההכנה בשביל התורה, וכן כתב בשפת אמת. וראה עוד
בשו"ת לב חיים להגר"ח פלאגי (ח"א סי' צא ד"ה ותה אמת נכון הדבר)
שהאריך בביאור מאמר זה.
טו. כתב בתוספות בן יחיאל (אות ג), שכפי הנראה כאן הוא תחילת
הספר ולכן פתח בברכה, ומה שאמר עד כאן אינו אלא פתיחה
והקדמה. אמנם מטבע לשון זה מצוי הרבה בתנא דבי אליהו.
טז. בתוספות יום טוב (מדות פ"ה מ"ד) ביאר את כפל הלשון 'ברוך המקום
ברוך הוא', על פי מה שאמרו חז"ל (ב"ר טח ט) שהקב"ה נקרא 'מקום'
מפני שהוא מקומו של עולם, ולפי זה אמר 'ברוך המקום' על שם

יב. וכן שינונו (אבות פ"ו מ"ז): גדולה תורה שהיא נותנת חיים לעושה
בעולם הזה ובעולם הבא, שנאמר (משלי ד כב) 'פי חיים הם לְמַצְאֵיהֶם
וְלִכְלֵ בְּשׂוֹר מִן־פֶּאֱ, ואומר (שם ג ח) 'רַפְּאֹת תְּהִי לְשִׁרְךָ וְשִׁקּוּי
לְעַצְמוֹתֶיךָ, ואומר (שם פסוק יח) 'עֵץ חַיִּים הִיא לְמַחְזִיקִים בָּהּ
וְתַמְקִיָּה מְאֻשֶׁר' וכו'. ובמאורי אש (אות ז) כתב שהתורה היא החיים
הנצחיים האמיתיים למחזיקים בה.
ובאגרא דפרקא (אות מה) הביא מהרה"ק מזידיטשוב ש'דרך ארץ'
בגימטריא 'תפלה', וביאר שהכוונה לשיטת רש"י (ברכות ה: ד"ה סמוך)
שארץ ללמוד קודם התפילה. וראה שם עוד מה שהאריך בדבר, וכן מה
שכתב בזה בספר ברכת חיים (פ"י סכ"ד).
יג. וזה עולה על התורה, כמו שנאמר בתחילת הענין (שם פסוק א) 'בְּנִי,
תוֹרָתִי אֶל תִּשְׁפָּח' וגו'.
יד. ובמדרש (ויק"ר ט ג) אמרו שבכ"ו דורות קדמה דרך ארץ לתורה,
שהרי רק אחר כ"ו דורות מבריאת העולם ניתנה תורה לישראל (שבת
פח: פסחים קיח. חגיגה יד. וברש"י) [ופירש בתוספות בן יחיאל (אות ב), שכל
אותם כ"ו דורות שהיו קודם מתן תורה, לא עסקו כי אם בענייני דרך
ארץ ויישובו של עולם]. אמנם כתבו היפה תואר (ויק"ר שם) והזקוקין
דנורא (אות א), שאין מכאן סתירה למה שאמרו (ב"ר ח ב) שהתורה
קדמה לעולם אלפיים שנה, שאף על פי שכבר היתה בשמים, מכל
מקום לא ניתנה עד כ"ו דורות לאחר בריאת העולם.
ובספר מעלות המדות (מעלה כג) הביא מדרש זה, וסיים: הא למדת,
שחביבה מעלת דרך ארץ לפני המקום, שהקדימה לתורה. ובמהר"ל (דבר
חיים על אבות פ"ג מ"ח) כתב לבאר הענין שקדמה דרך ארץ לתורה על פי
מה ששינונו (שם) 'אם אין דרך ארץ אין תורה', שהתורה שהיא חכמה
אלהית אינה יכולה להתקיים אלא לאחר שיש דרך ארץ שהיא הנהגת
סדר העולם. וכעין זה כתב במענה אליהו (אות ד) לפי פירושו שדרך הארץ

שינויי נוסחאות

'מגיד מראשית אחרית ומקדם אשר לא נעשו', ובדפו"ר: אשר
לא נעשה. וכן הוא בסוף הפרק. ובכ"ו: 'עד שלא נעשה'.

ג בכ"ו הנוסח הוא: מכיר בראש ובסוף, וכן הוא בדפו"ר
להלן בסוף הפרק. ג קטע זה הוא על פי הפסוק (ישעיה מו י)